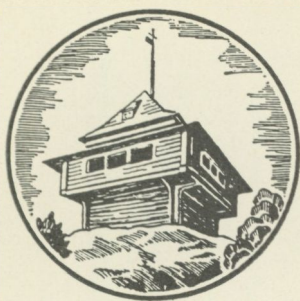

**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1947**

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS

OCH SKANSENS ÅRSBOK

1947

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM • GÖSTA BERG • ERIK ANDRÉN

Redaktör: Erik Andrén

Omslaget: Kåsa med året 1681 och ätterna Kurcks och Kags vapen, åsyftande landshövdingen i Skaraborgs län, friherre Gabriel Kurck, och hans maka Beata Kagg. Denna typ av dryckeskärl är föremål för en undersökning av A. Hirsjärvi (sid. 57). Nordiska museet 5,129.

Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1947
Djuptrycksplanscher från Nordisk Rotogravyr

VALBORGSMÄSSA I FLODA

av Ola Bannbers

Bittida på valborgsmässoaftonens morgon skramla koskällorna i bygatorna och på gårdarna. Det är småpojkar och småflickorna som dagen förut letat fram koskällor och ptinglor och bjällror och nu satt dem på sig för att i små gäng löpa från gård till gård, från dörr till dörr inom byklasen och skramla så mycket de förmå. Ingenstädes göres någon affär av barnens besök vid dörren eller förstukvisten; "valborrarna" äro ute, säger man, och det är ingenting vidare med det. Men för främlingen är det sällsamt att se barnen utföra detta skådespel, icke såsom ett upptåg utan såsom ett allvarligt, traditionellt åliggande. Ännu frampå eftermiddagen hör man skällor och ser flockar av ungar vid gårdarna, men så dags ha andra årsklasser tagit vid för att göra valborgsmässa.

Materialet till valborgsmässoelden erhöll man förr i första hand av riset från fähuset efter lövkärvarna, som kor och småfä ätit ur under vintern, av utslitet granris, som legat som fotskrapa och dörrmatta utanför förstukvisten, av gamla uttjänta kvastar etc. Men detta förslog inte långt och man måste till skogs för att fylla behovet. Ända in på nuvarande seklet högg man ris till valborgsmässa var som helst på utmarken; ingen markägare nekade ungdomen detta. Det var väl en kvarleva från den tiden, då skogen var allmänning och valborgsmässofirandet en allmän angelägenhet. På senare tid blev man hänvisad till ris från ved- och timmeravverkningar.

Tidigt i april medan snön ännu låg djup men skaren bar, voro de äldre skolbarnen ute och drogo ris: pojkar högg och flickorna drogo fram riset till någon väg, där det sedan kunde bekvämt hämtas med hästhjälp. Närmare valborgsmäs-

san kunde de få hjälp av de äldre pojarna, om de hade tid. Det var en prestigesak för byns ungdom att få ihop tillräckligt med ris för en stor eld och en eld som räckte länge. Varje by hade sin traditionella plats för elden och det gällde att försvara hedern vid tävlingen mellan de olika byarna.

På valborgsmässoaftonen skedde hemforslingen av riset med gratisbiträde av bönder, som på anmodan infunno sig med hästar och fordon i skogen vid upplagsplatserna för riset. Byns pojkar skötte om lastningen. Samtidigt gingo flickorna omkring i byns gårdar och tiggde hö och bröd till foder åt hästarna, som drogo hem rislassen. Framforslandet av riset var ett festligt samarbete och det festliga markerades stundom med att på lasset tronade en spelman. På valborgsmässoplatsen lastade pojarna av sina lass under glam och stoj och flickorna bjödo hästarna äta av den sammanbragta välfägnaden. Allteftersom lassen kördes fram, placerade man riset efter bestämd metod så, att först lade man upp en kraftig rund hög på själva bålplatsen och i en vid krets kring denna lades det övriga riset med toppändarna utåt. Meningen var att mitthögen skulle tändas först och sedan matade man elden med riset från kretsen omkring. På så sätt kunde elden hållas brinnande länge. Till förstärkning av bränsllet kunde man få någon uttjänt tjärpyts, en bytta eller tunna, som då placerades direkt i rishögen. Helst tiggde pojarna någon gammal båt; båtarna i Flosjön voro tjärstrukna och en sådan brann och lyste bra i valborgsmässan.

Fram emot skymningen börja underliga figurer visa sig här och var i portar och vid knutar. Det är dagens första "valborrar", unga pojkar och flickor som uppträda utklädda för första gången och som äro för unga för att få vara med de stora på natten; en del äro bara ungar och måste snart vara i säng. De kunna inte vänta, tills eldarna tändas, de måste ut och provgå sina kostymer och se efter, hur de andra ta sig ut. Maskeringen är enkel men effektiv. Här kommer en liten en, uppstoppad under ylletröjan med halm, så att han är rund som ett klot och försedd med mask för ansiktet, gjord av en strumpa med hål för ögon, näsa och mun. I grindhålet vid en gård står en gäng-

lig yngling med stövlar och skräpukansikte; vem skulle kunna tro att i dessa kläder döljer sig en vacker flicka! Det ligger väntan, förväntan och en aning av äventyr i den isigt svala kvällsluften, som innehåller en svag brandlukt. Den härrör från en och annan liten privat valborgsmässoeld, som barnen i någon gård fått göra, de som äro för små för att få vara med vid stora elden och som sprungit valborrar på morgonen.

Småningom samlas det folk vid platsen för den stora elden. En och annan ung och ny valborre slår sina lovar omkring. Men man dröjer med att tända. I den ljusa kvällen skulle inte elden göra sig nämnvärt. Någon annan by må tända först. Skymningen tilltager och rätt som det är står en klar låga och dallrar mot skyn därborta i grannbyn. Ett par skott eka i natten. Och nu finna pojkarna det vara tid att tända den egna elden. Bålet är uppbyggt med beräkning och omsorg och ur det eldfångda enriset slår lågan upp explosionsartat. Kvällen svartnar utanför eldskenet; några unga valborrar våga sig fram till elden, ängsliga för demaskering men angelägna att väcka uppmärksamhet. Pojkarna arbeta med att underhålla elden och trädgrenar och ruskor flyga på bålet; än bolmar röken, än slå lågorna i höjden. Och runt omkring, långt ute i mörkret står folk som ivriga åskådare. För nu komma de riktiga valborrarna, de vuxna, de gamla, de som varit valborrar förut och som veta, hur det skall sättas sprätt på en valborgsmässa. De äro maskeerade till oigenkännlighet, de ha på sig de tänkbart sämsta klädespersedlar, männen ofta utstyrda som kvinnor och kvinnorna iförda manskläder, för ansiktet en mask av näver eller tyg. I denna kväll ha de släppt gäcken lös i skydd av mörkret och maskeringen; de äro närgångna mot kvinnorna och hårdhänta mot männen, de dansa kring elden och springa genom densamma, de utföra vigheter och göra allsköns ofog mot åskådarna, som böra passa sig väl för att inte i ett obehagat ögonblick bli slängda i elden. Och under tiden knalla skotten, det hojtas och ropas. Någon gång höres även en låt på horn från någon eld. — Frampå natten bäres båten fram och ställes på bålet. Det är då ett omtyckt nöje för valborrarna att hålla till i båten och

gunga den så länge som möjligt, medan den fattar eld och brinner. Valborrarna göra också besök vid de andra eldarna, där de naturligtvis uppträda på samma sätt som vid den egna elden. Åskådarna i sin tur försöka ta reda på vederbörandes identitet genom demaskering eller på annat sätt. Det var ett slags tävlan om vem som var bästa valborre — roligast och bäst förklädd — och det fanns de, som hade stadgat rykte att år efter år vara utmärkt valborre.

Det synes förr ha varit regel att man inte brände allt riset sista april utan sparade en del till en eld på kvällen den 1 maj. Även denna kväll uppträdde valborrar. Ännu en tredje kväll har det förekommit eldar, men det synes ha varit barnen, som skött dessa.

Knappast någonstades har valborgsmässofirandet haft en så fyllig och stabil form som i Floda — det synes ha försiggått i precis samma former åtminstone de sista hundra åren. Och ändå är det inte något enhetligt bruk. Det omfattar flera åldersklasser, det rör sig om olika slags samarbete och skilda uppträdanden. Firandet av de följande två dagarna (den 1 och 2 maj) kan icke vara någon ursprunglig sed. Barnens eld den 2 maj är väl en kopiering liksom de enskilda eldar, som barnen hade på valborgsmässoaftonen. Förstamajelden kan hänga ihop med osäkerhet vid kalenderförändringen, men antagligen är den en relik av "gamla valborgsmässan", som förts intill den nya. Minnet av en gammal valborgsmässa lever kvar och på andra håll i Västerdalarna firas ännu gamla valborgsmässan den 11 maj, vilket är valborgsmässoaftonens klimatiska datum före kalenderreformen 1753. När på senare tid nya valborgsmässan vann insteg, firades mångenstädes tvenne valborgsmässor, både sista april och 11 maj.

Barnens löpande med skällor synes i förstone falla ur valborgsmässans ram, då denna sed är fullt fristående och brukas uteslutande av barnen. Från många håll — och mångenstädes utanför Dalarna förresten — talas dock om att man tände eldar och sprang med skällor. Skällorna höra sålunda samman med andra larminstrument, som brukades vid tillfället, och i Floda

Med skällorna på sig springa de yngsta ur gård i gård tidigt på valborgsmässaftonen.

Pojkarna samla ris, som sedan i stora lass köres fram till platsen för valborgsmässaelden.

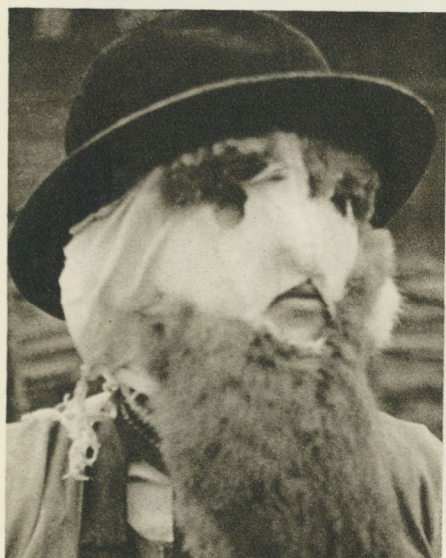
Under tiden gå flickorna omkring och tigga ihop bröd och hö åt hästarna som dra lassen.

På valborgsmässoplatsen.

Hästarna trakteras.

Tre valborrar och två hemgjorda masker.

*I vårnatten samlas byfolket till elden, naturligtvis mest ungdom.
På avstånd tindrar elden i en grannby.*

Valborrar dansa kring elden — och utföra vägstycken i den brinnande båten.

rör det sig alltså om ett bruk, bortlagt hos de äldre och övertaget, specialiserat och konserverat av barnen.

Ändamålet med oväsendet sades vara att skrämma bort odjuren, särskilt vargen, tills kreaturen skulle släppas på bete. Men att larma vid en storeld för att skrämma vargen från skogen och betesmarkerna var ju föga rationellt. Det måste ursprungligen ha varit fråga om ett verkligt vargskall. J. Ejdestam påpekar också i sin avhandling om Årseldarnas samband med boskapsskötsel och åkerbruk i Sverige (Uppsala 1944), att förehavandena kring elden ha anstrykning av skallgång och lämnar exempel därpå från många håll. Han drar också slutsatsen att "elden ingalunda var huvudmomentet i förehavandena valborgsmässonatten. Tvärtom förefaller det som om skallandet eller 'skallgången' var det väsentliga bruket, och eldandet en detalj i detta. Kanske är . . . utvecklingen över huvud taget: i äldre tid anordnades 'skallgång' med eldar — numera är skallgången bortlagd, och elden utgör det egentliga valborgsmässofirandet."

I hela Värmland samt delar av Västergötland, Västmanland, Närke och Dalsland förekommo eldar på peregrinusdagen den 16 maj eller dagen före eller efter. Det hette att man gick peregrinus. Peregrinusgången hade fullständigt karaktären av ett drevskall eller vargskall. Det praktiska ändamålet var att betesmarken skulle jagas av, innan kreaturen släpptes på betet. Det var sålunda delägarna i betesmarken eller löten, som gingo tillsammans, medförande för vanlig skallgång nödiga larminstrument. Var området som skulle avdrivas stort, hade man, vilket framgår av många uppgifter, matsäck och dryckjom med sig, och då mer än en dag krävdes för skallgångens fullbordan, gjorde man nattetid upp vakt- och lägereldar. Både larmet och eldarna tjänade naturligtvis att hålla samman skallkedjan eller skallarmarna och hindra vargen att slippa igenom.

Ejdestam har en annan uppfattning: "Det behöver väl knappast särskilt framhållas att det vid dessa tillfällen icke var fråga om någon verklig skallgång. — — — Den 'skallgång', som vi känna från valborgsmässo- och peregrinusfirandet, var icke påbjuden enligt gällande förordningar och var icke heller orga-

niserad på vederbörligt sätt. Man avsåg icke att döda rovdjuren, utan man försökte skrämman dem, jaga bort dem från betesmarkerna. I detta syfte eldade man, sköt — men icke för att döda utan för att frambringa oljud — blåste i horn, slog på stekpannor eller trummor och skrek och ropade. Vidare skedde detta på natten, icke vid dagsljus. Dylika åtgärder voro naturligtvis icke rationella. Kanske kunde man med eldar och larm för tillfället skrämman bort vargarna, men dessa övergävo icke av en sådan anledning sina lyor och ungar. Denna 'skallgång' var av magisk art. Utan tvivel har även allmogen insett, att det under vanliga förhållanden icke var möjligt att befria sig från vargarna genom att föra oväsen. Då man likväl trodde på effekten härav, så skedde det, emedan det var fråga om en magisk handling."

Häremot må anföras att förordningarna syssla endast med skall av större omfattning; de skall som det här är fråga om voro så naturliga företag, att de icke behövde beröras i några förordningar. I 1647 års jaktförordning heter det bl. a. "— — — vad som av vilddjur icke fällas kan, må fördrivas åtminstone utur de landskap som bäst bebyggde och med boskap försedde och försorgde äre". Valborgs- och peregrinusskallen gå just ut på detta, om också mera i smått.

På Åland, som kulturhistoriskt står i nära sammanhang med Mellansverige, gjorde jag 1931 följande anteckning:

"Lemland utgjorde förr en halvö, som med ett smalt näs förbands med fasta Åland; nu är näset genombrutet av Lemströms kanal. Det berättas, att på våren, innan kreaturen kunde släppas på bete, gjorde man ett vargskall över hela Lemland för att få det fritt från varg. För att hindra vargarna att komma tillbaka byggde man upp en hög gärdesgård tvärs över näset, och till vakt vid denna togs ut 2 hjon per hushåll och dygn. Nattetid underhölls eldar och vakterna byggde riskojor till skydd." Det rationella i detta bruk är framträdande, liksom det också är en god parallell till peregrinuskallen.

I många uppteckningar anges uttryckligen att peregrinuskallen avser att hindra varghonan från att söka lya eller att

skrämma henne från lyan och ungarna; i andra fall säger man, att man sticker ut ögonen på vargungarna. Detta är inga sekundärmotiveringar; till grund ligga faktiska iakttagelser. Vid den tid peregrinusgången inträffar har varghonan ungar, som hon kan skrämmas att överge. De ha ännu inte fått ögon och kunna inte följa modern. Det händer att hon vid skrämsel biter ihjäl ungarna. 1939 hemställde en pälsdjursfarm i Dalarna i skrivelse till statsministern om åtgärder mot valborgsmäso-smällarna: honorna beto ihjäl valparna. Sedermera ha pälsdjurs-farmer sökt skydd även mot flygmaskinsbullen med samma motivering. Det är nog realiteter och icke magi, som ligger bakom dessa skall.

Tydligare än vid valborgsmäsofirandet kvarstår skallgången vid peregrinus, som kanske kan uppfattas som en kvadröjande form av äldre valborgsmässa. I sin uppsats *Peregrinusfirandets uppkomst* (Från Bergslag och Bondebygd, 1943, sid. 88 ff) påpekar Sigfrid Svensson en viss sekundär karaktär i peregrinusfirandet med belägg från Kils socken i Närke, t. ex. "— — — De 'elda Peregrin' för å skrämma bort de vargar, som var kvar sen de ha eldat Valborgsmäss". Kanske förhåller det sig så, att kärnområdet för peregrinusgången markerar trakter, där vargen höll sig kvar längre.

I den nämnda uppsatsen visar Sigfrid Svensson, att peregrinusdagens roll i svensk folksed ej kan vara äldre än kalender-reformen 1753. Denna "har som en bomb kommit den gamla valborgsmässotraditionen att krevera och flisor ha fastnat på olika data." En del av den gamla traditionen följde med Valborg, en del stannade kvar på sin gamla plats i naturåret (12 maj), varav i sin tur en del fastnade på den 16 maj. Häremot har invänts, att datum inte stämmer med antalet kalenderdagar eller med data för kreaturens lösningsdagar. Sigfrid Svensson ifrågasätter, om inte bestämt datum för betesgångens början mera varit talesätt. Det torde nog vara så, att dessa data utgöra gränsdata. När man säger, att kreaturen släpptes på bete vid Valborg, betyder det i själva verket endast att då skulle gärdes-gårdarna vara synade, led och grindar stängda osv. och i gamla

tider löten fri från odjur. De verkliga lösningsdata berodde naturligtvis på klimat och årsväxt och kunde variera högst betydligt även på en och samma ort. Sålunda skedde vallsläppningen i Älvhyttan, Vikers socken, Västmanland, år 1859 den 25 maj, 1868 den 15 och 26 maj. Men för gemensamhetsarbetena behövdes en bestämd dag, till vilken deltagarna kunde hålla sig beredda. Kalenderreformen försköt märkesdagen för förberedelserna för betesdriften och lade den 11 dagar tidigare på våren, men reformen kunde inte förskjuta t. ex. varghonans valptider. Av sådan anledning fortlevde begreppet "gamla valborgsmässan", som minnestekniskt sett var ett svagt märke. Man behövde ett bättre namn och enligt lagen om det ovanligas betydelse fastnade man för Peregrinus. Ingenting hindrade absolut, att det kunde ha blivit Sara eller Susanna, men Peregrinus var roligare. Man må inte överdriva allmogens kalendertrohet. Min farmor angav alltid min födelsedag (27 mars) som vårfrudagen. De fyra kalenderdagar, som skilja gamla valborgsmässan från peregrinusdagen, torde i realiteten inte haft så stor betydelse vid ansättandet av märkesdagen.

Jag skulle vilja göra en sammanfattning så här. Både valborgsmässo- och peregrinusfirandet gå tillbaka på samma praktiska omständigheter. Det väsentliga momentet i båda var skallgången, avsedd att rensa löten från vilddjur. Vid all skallgång, såväl vid drevskall som sökarskall, ingick ropandet och larmet som en nödvändighet. Bland larminstrumenten intogo skällorna en särställning, enär de även ersatte det ropande, som angav var grannen i skallkedjan befann sig. En detalj av betydelse vid skallgången var de eldar, som förekommo i egenskap av vakt- och lägereldar. Utvecklingen kan sedan ha gått så, att när vargar och andra vilddjur försvunnit från skogarna, behövdes inte mera något drevskall över löten, men ungdomen behövde valborgsmässokvällen att råkas på och gjorde eldarna till en storeld, som blev samlingspunkten.